УДК 342.72 + 340.15

Тимошенко В. І.

ДЕРЖАВА ЯК ГАРАНТ СВОБОДИ ЛЮДИНИ
(з історії політичної і правової думки)

У статті аналізуються різні варіанти визначення поняття «свобода», форми і способи її забезпечення в історії політико-правової думки, обґрунтовується роль держави як гаранта свободи, досліджується структура свободи.

Право на свободу людини в Україні гарантує Основний Закон держави. Стаття 29 Конституції України проголошує: «Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність». Статтею 3 Конституції України визначено головний принцип політики держави в галузі забезпечення прав і свобод людини і громадянина: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю... Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Згідно зі статтею 21 Конституції України «права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». Це означає, що більшість прав і свобод, гарантованих Конституцією, не даровані людині державою. Вони їй належать від народження, а держава це визнає як факт. За словами англійського філософа К. Поппера, головним завданням демократичного законодавства є визначення ступеня свободи, який слід залишити громадянам, не ставлячи при цьому під загрозу ту свободу, яку держава мусить захищати [1].

Визначення поняття «свобода», форми і способи її забезпечення мають давню історію. При цьому розуміння свободи в юридичній літературі завжди було похідним від її філософського обґрунтування. Політико-правова думка не досліджувала проблему свободи в усьому її обсязі. Вона обмежувалась кількома істотними аспектами нормативно-ціннісного характеру.

Одним із традиційних варіантів розуміння свободи є підхід, за яким сутність людської свободи становлять ті цілевстановлюючі зусилля, завдяки яким особа самостійно обирає цілі своєї діяльності. В процесі вибору варіантів поведінки перед індивідом відкривається простір свободи як сфера мислячого маневрування, в якій індивід може порівнювати альтернативні варіанти, прогнозувати позитивні й негативні наслідки, приймати рішення. Свобода як цільова причина визначає людське буття. Позбавити людину можливості обирати цілі своєї діяльності та способи їх досягнення – це означає позбавити її свободи. В даному разі цілевстановлююча активність ототожнюється зі свободою [2]. На зв'язок свободи і причинності звернув увагу ще Арістотель. При цьому метою, задля якої повинна існувати держава, він називав свободу, верховну владу закону, рівність громадян, конституційне правління.

Інша, така ж давня, традиція тлумачення свободи пов'язана з тим, що свобода розглядається як незалежність від будь-чого, можливість робити все, що завгодно, незв'язаність нічим, за винятком законів природи. Свобода і необхідність, за такого підходу, є поняттями, що взаємно виключають одне одного.

Свобода особи має складну структуру. Вона складається з індивідуальної, політичної, економічної, соціальної і культурної свобод, які мають свою специфіку і реалізуються в певній сфері людського буття.

Істотна особливість індивідуальної свободи полягає в тому, що це – сфера державного невтручання, сфера, вільна від правового регулювання. Індивідуальна свобода передбачає самовизначення індивіда у вирішенні своїх особистих питань. Так, Д. Локк ототожнював «свободу людини... розпоряджатися своєю особистістю, своїми діями, володіннями» [3] зі свободою взагалі. Ідея індивідуальної свободи в І. Канта виключає як можливість сваволі самого індивіда, так і можливість сваволі суспільного цілого і ставить відносини між індивідом і суспільством на ґрунт взаємного визнання. За його словами, існує лише одне природне право – свобода, тобто «незалежність від сваволі іншої особи» [4].

© *Тимошенко В. І.*, 2004

І. Кант чітко розрізняє свободу і загальний добробут громадян. Метою держави має бути саме свобода, реалізована тією мірою, якою вона дозволяє об'єднати громадян. У державно організованому суспільстві принцип суспільного устрою визначається не щастям громадян (оскільки кожен сам в змозі його досягнути), а їхнім правом.

Загальне благо, з точки зору І. Канта, не є правовим принципом, оскільки він не може бути реалізований всюди і для кожного окремо. Правовий принцип у І. Канта – це аналітичне судження, що випливає з поняття свободи. Особиста свобода вимагає безумовного визнання свободи іншої особи, цілі і мотиви вільних вчинків не підлягають ніяким обмеженням.

І. Кант намагався поєднати уявлення про свободу особи і положення про людську гідність з розумінням, що об'єктивною реальністю управляє загальна закономірність (природна необхідність). У царстві цілей, за І. Кантом, все має або свою ціну, або гідність. Економічні цілі мають свою ціну, моральні – гідність. Це царство цілей охоплює всі цілі індивідів. У ньому перебувають у систематичному зв'язку цілі самі собою, цілі людини як морально-розумної істоти і її цілі як істоти егоїстичної. Свобода ж, на його думку, не має еквівалента ринкової ціни, але вона має гідність. Передумови для розумного визначення цілі забезпечує моральність – як посередня ланка, що дає можливість зрозуміти розумні істоти як цілі в собі через їхню гідність [5].

За Г. В. Ф. Гегелем, держава являє собою ідею розуму, свободи і права, оскільки ідея і є здійсненність поняття у формах зовнішнього, наявного буття. Національну державу він розглядав як унікальне досягнення цивілізації, яке поєднує найвищу владу з найвищим ступенем і формою свободи для своїх громадян. «Суттю сучасної держави є те, що загальне має бути пов'язане з цілковитою свободою її членів та з особистим добробутом» [6],– писав Гегель.

На думку Гегеля, свободу треба розуміти як соціальний феномен, як властивість, притаманну суспільній системі, що постає через моральний розвиток спільноти. Це соціальний статус, що надається індивідові через правові й етичні інститути, які підтримує спільнота. Свободу не можна прирівнювати до сваволі чи до того, що випливає з особистих нахилів. Свобода полягає в пристосуванні нахилу та індивідуальної здатності до виконання суспільно значущої роботи. Правами і свободами індивіда є те, що відповідає обов'язкам, які накладаються на його становище в суспільстві. Індивід досягає моральної гідності й свободи лише тоді, коли присвячує себе служінню державі.

Класичною апологією свободи стало есе англійського філософа Д. С. Мілля «Про свободу» (1859). Загрозу для свободи, на його думку, становить не форма правління, а більшість, нетерпима до нестандартного, підозріла стосовно меншостей, які чимось відрізняються, і здатна вдаватись до переваги чисельності.

Д. С. Мілль дотримувався традиційного погляду, запозиченого у І. Бентама, що будь-який примус чи навіть будь-який сторонній вплив є обмеженням свободи. Але він ніколи не припускав можливості існування істотної свободи без закону. Коли Д. С. Мілль ототожнював свободу з цивілізацією, він не уявляв собі можливості цивілізації без суспільства. Д. С. Мілль визнавав політичну і соціальну свободу за благо саму по собі не тому, що вона сприяє якійсь кінцевій меті, а тому, що свобода – це належна умова для відповідальної людини. Свобода є благом не лише індивідуальним, а й соціальним. Душити якусь думку – означає не тільки чинити насильство над особою, що її дотримується, але також позбавити суспільство тих вигод, що їх воно могло б мати від вільного дослідження і критичної думки. Фактично ці дві вимоги – індивідуального права і суспільної користі – тісно пов'язані між собою [7].

Не менш відомий філософ Т. Г. Грін у лекції «Ліберальне законодавство і свобода контракту», проголошеній у 1880 р., визначав свободу як «позитивну можливість чи спроможність робити щось чи насолоджуватись чимось, що того варте» [8]. Свобода мусить передбачити не лише юридичну, а й фактичну можливість розвивати людські здібності. Свобода є настільки ж соціальним, наскільки й індивідуальним поняттям; вона стосується водночас і якості суспільства, і якості осіб, що те суспільство становлять. Отже, закон є не єдиним обмеженням свободи.

Існує чимало соціальних інститутів, що прагнуть впливати на індивідуальну свідомість, яка перебуває в стані вільного вибору, а значить, і на свободу. Особливе місце серед них займає держава, яка докладає значних зусиль і має величезні можливості для подібних впливів. Зацікавлена у впорядкованості й стабільності своїх структур, держава прагне подати індивіду свої інтереси як необхідність. Індивід же в своїх спробах зберегти свободу вибору і дій потрапляє в

суперечливі відносини із зовнішніми для нього вимогами держави. Держава ж наполягає на тому, щоб прояви індивідуальної свободи не виходили за межі суспільної необхідності.

Держава не може існувати без твердої влади і законів, що стримують енергію людей та їхні пристрасті, якщо вони набувають небезпечної спрямованості. У зв'язку з цим К. Поппер писав про парадокс свободи, коли свобода у вигляді відсутності будь-якого контролю, що її обмежує, призводить до значного її обмеження [9]. Разом з тим, особистість не терпить примусу. Виходом із суперечності, що в даному разі виникає, має бути право як стримуючий механізм і для держави, і для індивіда.

Таким чином, для реальності свободи недостатньо, щоб людина знала, що вона вільна, вона мусить чітко уявляти ту міру свободи, яка є оптимальною в цивілізованій спільноті. Не можна виключати можливість зловживання індивідом особистими правами і свободами, що тягне за собою порушення прав інших осіб. Це обумовлює необхідність юридичного визначення точних меж індивідуальної свободи.

1. Див.: *Поппер Карл Раймонд.* Открытое общество и его враги.– Т. I. Чары Платона / Пер. с англ. / Под ред. В. Н. Садовского.– М., 1992.– С. 149.
2. Див.: *Бачинин В. А.* Морально-правовая философия.– Харьков, 2000.– С. 198, 204.
3. *Локк Д.* Избранные философские произведения.– М., 1960.– С. 24.
4. *Кант И.* Сочинения: В 6 т.– Т. 4.– Ч. 2. – М., 1965.– С. 147.
5. Див.: *Козловски П.* Общество и государство. Неизбежный дуализм / Пер. с нем.– М., 1998.– С. 215.
6. Цит. за: *Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л.* Історія політичної думки / Пер. з англ.– К., 1997.– С. 571; Див. також: *Нерсесянц В. С.* Гегель.– М., 1979.– С. 50.
7. Див.: *Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л.* Вказ. праця.– С. 619, 621.
8. Там само.– С. 621.
9. Див.: *Поппер К. Р.* Вказ. праця.– С. 328; *Бачинин В. А.* Вказ. праця.– С. 203.

V. Tymoshenko

THE STATE AS A GUARANTEE OF HUMAN FREEDOM

The author substantiates the role of a state as a guarantee of human freedom, analyzes different definitions of freedom, ways and methods of provision freedom in history of political and legal doctrine. The structure of freedom is also researched in this article.